

MAHALLA TARIXIDAN

(Toshkent mahallalari misolida)

Nargiza Shonazarova

Nizomiy nomidagi TDPU

Tarix fakulteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada mahalla o'zbek xalqi turmush tarziga xos jamoaviy tuzilma ekanligi, uning mohiyati, shuningdek, rivojlanish bosqichlari xususidagi qarashlar tarixiy manbalar va adabiyotlarda qanday yoritilganligi bayon qilingan.

Kalit so'zlar: mahalla, "Avesto", qo'ni–qo'shni jamoa, "Buxoro tarixi", "Temur tuzuklari", "Hayratul abror", rus manbalari, shahar darvozalari, daha.

O'zbek xalqi turmush tarziga xos mahalla bo'lib yashash tartibi, ya'ni qo'ni–qo'shnichilikning o'ziga xos mazmuni hamda mohiyati mavjud bo'lib, u uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan. Mohiyatan olib qaraganda, mahalla aslida o'zbeklar jamoaviy hayot tarzidir. Unda insonlar ma'lum hudud doirasida yashaydilar va o'zaro yaqin ijtimoiy munosabatlarga kirishadilar. Shu boisdan avvalombor, mahallaning shakllanish tarixi va uning rivojlanish bosqichlariga oid tarixiy manbalar va adabiyotlarda masalaning yoritilganligini qayd etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mahallalar aholisining turmush tarzi xususidagi qarashlar o'z o'rnida qadimgi zardushtiylik diniga oid adabiyotlarda ham uchrashi tasdiqlangan. Unda o'sha davrda zardushtiylik turmush tarzi, kishilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga oid fikrlar jamiyatdagi ijtimoiy–falsafiy qarashlarning takomillashishi uchun asosiy manba bo'lib xizmat qilgan¹.

¹Маковельский А.О. Авеста. - Баку, 1960. – С. 89-92; Бойс М. Зороастрийцы: Верования и обычаи. - Москва.: Наука, 1988. – С. 200-201; Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране. - Москва.: Наука, 1982. – С. 84-99; Махмудов Т. Авесто ҳақида. – Тошкент.: Шарқ, 2000. – Б. 13; Тоҳир Карим. Муқаддас Авесто изидан.– Тошкент., 2000; Ҳомидов Ҳ. Авесто файзлари. – Тошкент., 2001. – Б. 57-61; Авесто яшт китоби / Исоқов М. таржимаси.– Тошкент.: Шарқ, 2001; Авесто тарихий бадиий ёдгорлик / Асқар Маҳкам таржимаси. – Тошкент.: Шарқ, 2001.

Ya'ni, "Avesto"da jamiyatning birlamchi ijtimoiy asosi bo'lgan qo'ni–qo'shni jamoa (vaeshvadata) deb atalgan va ular ma'lum hudud doirasida amal qilgan². Zardushtiylar jamoasida kishilar turmush tarziga ko'ra bir qancha toifalarga bo'lingan bo'lib, ularning jamiyatdagi ijtimoiy mavqei Avestoga oid adabiyotlarda qayd etilganligi to'g'risidagi ma'lumotlar tadqiqotchilar ishlarida uchraydi³.

Ilk o'rta asr mualliflaridan biri Abu Bakr Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asari o'sha davr an'anaviy shahar mahallalarining tipik xarakterini ochishda, ya'ni idora usullari, boshqaruvi tizimini o'rganishda muhim manbadir⁴. O'rta asrning buyuk mutafakkiri Abu Ali ibn Sino o'z asarlarida jamoa bo'lib yashashning ijtimoiy-ma'naviy jihatlariga lohida urg'u beradi. Uning fikricha, "Insonlar jamoa bo'lib, yashashlari uchun o'zaro muloqotda, turli munosabatda bo'lishlari, bir-birlarining ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat qilishlari va umumiy intilish, maqsadga ega bo'lishlari lozim"⁵.

Shu o'rinda Amir Temurning "Temur tuzuklari"da o'rta asrlarda el–ulusni boshqarish, mahalliy boshqaruv tizimining o'ziga xosligi xususida birmuncha ma'lumotlar mujassamlashganligi tahsinga loyiq, albatta⁶. Movarounnahrda Amir Temur va temuriylar hukmronligi davrida mahalliy boshqaruv tuzilmasi o'z an'anaviy faoliyatini yanada rivojlantirgan. Bu haqda "Temur tuzuklari"da yozilishicha, Sohibqiron o'zi barpo etgan bepoyon va qudratli saltanatni boshqarishda davlatning mutasaddi shaxslariga tayangan, ular bilan yaqin muloqotda, doimiy mashvaratda bo'lgan, kezi kelganda ularning faoliyatini bevosita qo'llab – quvvatlagan. Ya'ni, tuzuklarda keltirilishicha, "har mulk va mamlakatning beklari, ulug'lari, boshliq-oqsoqollarini hurmatladim; ularga sovg'a-salomlar berib, xizmatlaridan foydalandim,

² Маковельский А.О. Авеста... – С. 89.

³ Ишқуватов В, Толипов Ф. Маҳалла: ўтмишда ва бугун.-Тошкент. Navro'z, 2014.-Б. 10.

⁴Абу Бакр Мухаммад Ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. – Тошкент., 1993. – Б. 52

⁵ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. – Т.: "Ўзбекистон", 1995. – 167-б.

⁶ Амир Темур. Темур тузуклари. - Тошкент., 2020. 12, 88. 109, 128 бетлар.

yana buyudimki, uch yuz o'n uch kishidan yuztasi- o'nboshi, yuztasi – yuzboshi , yuztasi – mingboshi bo'lsin. Jang paytida amir ul-umaro – amirlarga, amirlar – mingboshilarga , mingboshilar – yuzboshilarga , yuzboshilar – o'nboshilarga boshliq, deb buyruq berdim”, deyiladi⁷.

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijodida, jumladan uning ijtimoiy-falsafiy qarashlarida ham mahallaning maqomi, uning o'sha davr jamiyati, ijtimoiy-ma'naviy hayotidagi o'rniga alohida ahamiyat qaratilganligi yanada e'tibrga molikdir. Jumladan, mutafakkir o'zining “Hayratul abror” asarida o'zbeklar hayotining eng oliy shakllaridan biri–mahalla haqida shunday deydi: “Ilo mahalla o'zi bir shaharcha bo'lib, ularning ittifoqi va o'zaro munosabatlari yirik shaharlarni vujudga keltirgan”⁸. U o'zining “Majolisun-nafois” tazkirasida mahallaning hayotda tutgan o'rni va nufuzi, mahalladoshlar o'rtasidagi o'zaro hurmat, tenglik, shohu-gadoning bir-biriga bo'lgan munosabatida g'amxo'rlik qadrlanganligini yozadi⁹.

Toshkent shahri mahallalari haqidagi rasmiy ma'lumotlar XVIII – XX asr boshlariga oid rus manbalari – sayyoh va harbiylarning kundalikleri, ma'muriy hujjatlar, general-gubernatorlar, harbiy gubernatorlar va davlat xizmatchilarining, taftish komissiyalarining hisobotlari, statistik materiallar, davriy matbuot materiallari, turli karta, rasm va fotosuratlarda ham aks etgan. Ularda shaharning geografik o'rni, hududi, iqlimi, ma'muriy qismlari, darvozalari, devori, ko'cha, maydonlari, suvlari, turli muassasalari kabilarning nomlari keltirilgan.

Masalan, XVIII asrda Miller Toshkentning sakkizta darvozalari nomlarini eslatib o'tgan bo'lib, ular Samarqand darvoza, Beshog'och, Tersariq, Shayxontoxur, Tarsaxon, Kapkan (Qopqa), Tochki (Ko'kcha). Geyns XIX asrning ikkinchi yarmida quyidagi shahar darvozalari nomlarini keltirgan: 1. Labzak, Taxtapul, Qorasaroy; 2.

⁷ Ўша манба. 88, 109 бетлар.

⁸ Аlisher Navoiy. Ҳайратул аброр. – Тошкент., 1989. – Б. 89.

⁹ Аlisher Navoiy. Navoiy A. Majolisun-nafois. –Т.: Фан, – 1997. – 284-б.

Sag'bon, Chig'atoy, Ko'kcha; 3. Samarqand, Kamolon, Beshog'och; 4. Qo'ymas, Qo'qon, Qashqar¹⁰.

Chunki shahar mahallalariga bevosita darvozalar orqali kirilib, so'ngra katta-kichik ko'chalarga borilgan. Uy-joylar darvozalardan kamida ikki-uch chaqirim narida qurilgan bo'lib, bunda aholining xavfsizligi hisobga olingan. So'nggi o'rta asrlar, xususan XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Toshkent darvozalari atrofi bo'ylab barpo etilgan mahallalarda 50-150, ba'zan 200-250 tagacha aholi xonadonlari bo'lgan. XIX asr oxiri - XX asr boshlariga talluqli N.A. Mayevning “Азиатский Ташкент” asarida Toshkentning Eski shahar qismida o'sha davrga taalluqli mavjud darvozalar haqida ma'lumotlar uchraydi. Mazkur asarning 1- 3- 4- boblarida eski shahardagi daha, mahallalar, ariqlar, darvozalar, masjidning nomlari keltirilgan. Ayrımlari haqida anchagina tafsilotlar ham yozilgan¹¹.

Toshkent mahallalari haqida yozma ma'lumotlar dahalardagi qozilik daftarlarida, XIX asrning 2-yarmida esa rus nashrlarida qayd etilgan. Ularning birida qayd etilishicha, 1865 yil. Toshkentda 140 ta mahalla bo'lgan, aholisi 76 ming kishi. Turkiston o'lkasi statistikasi yilnomasida (1876) Toshkentda 149 ta mahalla (Shayxontohur dahasida 48 ta, Sebzor dahasida 38 ta, Ko'kcha dahasida 31 ta, Beshyog'och dahasida 32 ta) bo'lganligi ta'kidlangan. N.G.Malliskiy 1927 yilda nashr etgan ro'yxatda esa Toshkentda 280 ta mahalla va shahar aholisiga tegishli 171 ta mavze nomi bor. Mavzelar, odatda, shaharliklarning shahar tashqarisida joylashgan ekinzorlari va bog'laridan iborat bo'lgan, sovet davrida mavzelar davlat tomonidan musodara qilinib sovxoz yoki jamoa xo'jaligiga aylantirilgan¹².

Toshkentning o'z davrida muhim ijtimoiy-demografik tavsifiga oid ma'lumotlar ayniqsa XX asr boshlariga oid Toshkent toponimlari haqida ma'lumot N.G.Mallitskiyning “Ташкентские маҳалля и мауза” asarida ham berilgan. Ayniqsa,

¹⁰Бўриева Х. Тошкент шаҳрининг тарихий топонимияси. // XIX аср охири - XX аср бошлари.-Тошкент .: Noshirlik yog'dusi, 2009.-Б. 16.

¹¹ Маев Н. Азиатский Ташкент // Туркестанский сборник.- Спб.: Типография В.С.Балашева. -Ташкент., 1876. – С 251-276

¹² Маллицкий. Н.Г. Махалля и мауза города Ташкента. –Ташкент., 1927..

Eski shahar hududidagi mahalla va mavzelarning dahalar bo'yicha nomlari ro'yxati muhim ahamiyat kasb etadi. Ya'ni, muallif o'zining ushbu asarida shaharning ko'plab mahallalari qatori, dahalariga ham tavsif beradi. Masalan, nafaqat o'rta asrlarda, balki XX asr boshlarida ham dahalar mahalladan kattaroq ma'muriy tuzilma bo'lganligi, shaharda bitta daha tarkibida bir nechta mahallalar bo'lganligi qayd etilgan¹³. Ushbu asarda muallif o'ziga qadar bo'lgan davrda olib borilgan olimlarning tadqiqot ishlarini har tomonlama tahlil etib, mazkur masala yuzasidan o'zining fikr va mulohazasini bildirib o'tadi.

Muallif mahallalarni o'zaro birlashtirgan "daha" so'zi qadimgi so'g'd tilida "deha", ya'ni qishloq ma'nosini bildirib, shaharning ma'lum qismi, ma'muriy bo'linishi kabi ma'nolarda qo'llanilganligini bildirgan. Bunday dahalar O'rta Osiyoning Toshkent, Samarqand, Qo'qon, Buxoro, Termiz, Xo'jand, Farg'ona, Karmana, Nurota kabi shaharlarida mavjud bo'lgan. Masalan, Toshkent shahrida aholining ortishi, uning hududi kengayishi natijasida dahalar ham kengayib borgan. Birgina XX asrning 20–yillarida shaharda Beshyog'och (Zangiota), Sebzor (Qaffol Shoshiy), Ko'kcha (Shayx Zayniddin) va Shayxontohur dahalari bo'lgan¹⁴.

XX asr 80-yillaridagi tadqiqotlar orasida Toshkent shahri bo'yicha amalga oshirilgan A.O'rinboyev, O.Bo'riyevlarning "Toshkent Muhammad Solih tavsifida" nomli asarini keltirib, unda shaharning tarixiy-etnografik jihatlariga tavsif beradilar. Jumladan, ular shaharning o'sha davrdagi to'rt dahasi, bozorlar, aholining xo'jaligi, turmush tarzi xususida anchagina muhim ma'lumotlarni bayon qiladilar. Jumladan, ular shaharning yirik maydonlaridagi asosiy savdo markazlarini shunday ta'riflaydilar: "Bozorning do'kon–rastalari Chorsudagi qandolatpazlik do'konigacha davom etadi. Ramazon oyida bu yerda kechasi ham bozor bo'ladi, xalq savdo sotiq, har xil o'yin–kulgular qilar edilar"¹⁵.

O'zbekiston mustaqilligining qo'lga kiritilishi xalqimiz tarixiy-madaniy hayotida ulkan burilish bo'ldi va tarix tadqiqotlari bo'yicha yangicha qarashlar asosida tadqiqotlar olib borish uchun keng imkoniyatlar yaratildi, jumladan, bu davrda

¹³ Маллицкий. Н.Г. Махалля и мауза города Ташкента. –Ташкент., 1927. С. 24-27

¹⁴ Маллицкий. Н.Г. Ўша асар., - Б. 26.

¹⁵ Ўринбоев А, Бўриев О. "Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида".-Тошкент.. 1983. 84 бет.

mahallaning maqomi qayta tiklandi, unga doir tarixiy tadqiqotlar doirasi kengayib, o'zini o'zi boshqarishning an'anaviy shakllari tiklana boshladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ishquvatov V, Tolipov F. Mahalla: o'tmishda va bugun.-Toshkent. Navro'z, 2014.-B. 10.
- 2.Bo'rieva X. Toshkent shahrining tarixiy toponimiyasi. // XIX asr oxiri-XX asr boshlari.-Toshkent .: Noshirlik yog'dusi, 2009.-B. 16.
3. Shonazarova, N., & Abdualiev, S. (2022). Конституция–хуқуқ ва эркинликлар пойдевори. Science and innovation, 1(C8), 89-93.
4. Shonazarova, N. (2023). Some considerations on the social-demographic description of makhallas in turkestan in the end of the xix the beginning of the xx century. Science and innovation, 2(C3), 38-42.